

Малик кызы Уулжан

**БАЙЛАНЫШТУУ КЕПКЕ ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДДОРУНУН
ЖАНА ЫКМАЛАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Малик кызы Уулжан

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ И СПОСОБОВ ОБУЧЕНИЮ СВЯЗНОЙ РЕЧИ

Malik kyzy Uulzhan

FEATURES OF METHODS AND WAYS OF TEACHING CONNECTED SPEECH

УДК:371.3 (575.2) (04)

Рассматриваются вопросы об особенностях методов и приемов развития связной речи учащихся младших классов.

Ключевые слова: *связная речь, текст, фраза, тема, методы, приемы, умение и навыки, младшие классы.*

Considering the peculiarities of methods and techniques of development of coherent speech in junior classes.

Key words: *coherent speech, text, phrase, topic, methods, techniques, ability and skills in the lower grades.*

Башталгыч класстардын окуучуларынын байланыштуу кебин өстүрүүнүн методу жөнүндөгү маселе алигече толук изилдене электиги жалпыга маалым. Методика боюнча эмгектерде негизинен баяндама жана дилбаян, анын түрлөрү, окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө даярдоо сабагы жөнүндө сөз жүрөт. «Эмнени иштөө, кандайча аракет кылуу, эмнеден баштоо, эмнени даярдоо, кандай ыктарды колдонуу керектигин окутуунун кырдаалы көрсөтүп турат. Бул – кадиксиз чындык. Ошол себептүү методдор аркылуу сабакка келбестен, тескерисинче, окуу процессинин жагдайына жараша методдор, иштер, каражаттар, материалдар тандалып алынат» [1:11]. Окуучулар кептин түрлөрүнүн түзүлүшүн, оозеки баяндамага коюлуучу талаптарды, дилбаяндын материалдарын системалаштыруунун мааниси жөнүндөгү түшүнүктү (билимди) өздөштүрүү үчүн мугалим репродуктивдүү да, продуктивдүү да окутуунун методдорун пайдаланат, б.а. окуучулар даяр билимдерди өздөштүрүшөт, өздөрүнө мурунтан маалым болгон ишмердүүлүктүн каражаттарын кайрадан иштеп чыгышат, ошондой эле жаңы билимдерди өз алдынча ачышат. Бул учурда мугалим маектешүүчү аңгеме, окуу китебинин үстүндө иштөө, көрсөтүлгөн окутуунун методдорун ишке ашыруунун каражаттары катары көнүгүүлөр, окуучулардын таанып-билүү жана кеп ишмердүүлүгүн уюштуруунун формаларын колдонот.

Байланыштуу кепти өстүрүү боюнча окутуунун методдорунун өзгөчөлүгү текст өндүү дидактикалык каражат менен айкалышып чогуу бир үйрөнүлүшү болуп саналат. Мугалимдин милдети окуучуларга текст түзүүнү үйрөтүү. Аңгеме формасындагы репродуктивдүү методду колдонуу менен мугалим зарыл маалыматты даяр түрүндө берет. Мында үлгү-текстти сунуш кылат да, анын өзгөчөлүктөрүн өзү тандап берет. Ал эми аңгеме же маектешүү формасындагы продуктивдүү методду колдонуу менен

мугалим окуучуларга өздөрү тыянак чыгарууга, алар тарабынан өз алдынча текстти талдоо процессинде сунушталган же табылган жоболордун кээ бирлерин өркүндөтүү.

Методикада «байланыштуу кеп» түшүнүгү үч мааниде колдонулат: 1) байланыштуу кеп - сүйлөп жаткандын, жазып жаткандын иш аракетиндеги процесс. Окуучулар байланыштуу кеп процессинде байланыштуу сүйлөөгө жана байланыштуу жазууга үйрөнүшөт, көнүгүшөт; 2) бул - иш-аракеттин натыйжасы текст (байланыштуу кеп), тыянактуу кеп, айтым; 3) кепти өстүрүү боюнча жумуштардын системасы. «Байланыштуу кеп» термини менен бирдей эле мааниде «айтым», «текст» деген сөздөр синоним катары колдонулат. “Лингвистикадагы айтым – бул билдирүү, маалымат, байланыш акты, маалыматтын бирдиги, функционалдык бирдик. Кээ бир лингвисттер айтымга сүйлөмдөрдү гана кошушса, башкалар узундугу (көлөмү) боюнча сүйлөмгө тең фразадан чоң биримдиктин узундугуна, абзацтын көлөмүн туура келген түрдүү узундуктагы (көлөмдөгү) атымдарды бөлүп көрсөтүшөт. Текст – айтым, абзац, үзүндүлөр өндүү кеп бирдиктеринин маанилик байланышы боюнча бириккен удаалаштыгы”. Методисттер үчүн айтым (байланыштуу кептей эле) окуучунун кеп ишмердүүлүгү. Окуучу окуу материалын кенен түшүндүрүүдө, окуганын мазмунун оозеки же жазуу жүзүндө кайра берүүдө, дубал гезитке ой жүгүртүүсүн, аңгеме, макала жазганда сүйлөмдөн чонураак белгилүү бир кептик чыгарманы жаратат.

«Текст» түшүнүгү методикада айтым түшүнүгү менен синоним катары «кеп ишмердүүлүгүнүн натыйжасы» катары өзүнүн экинчи маанисинде дал келет, анткени текст жазуу түрүндө келет. Мисалы: макаланын тексти, изложениенин тексти, текстти талдоо, текст менен иштөө, текст түзүү, ошондой эле сүйлөгөн сөздүн тексти ж.б.

Текст деп эмнени түшүнөбүз? Азыркы лингвистикада текст көлөмү жана узундугу боюнча сүйлөмдөн чоң келген жогорку тепкичтеги байланыш бирдиги катары каралууда. Текстке байланыштуулук жана бир бүтүндүк мүнөздүү. Текст болуш үчүн аны түзгөн сүйлөмдөр маанилик жактан бир бүтүндүктү түзүп туруусу зарыл. Мындай бир мисал келтирилет:

Күн чыкты. Айланага жарык кирди. Жер бети жандана баштады. Жер шары тоголок келет. Анын айланасынын узундугу 40 миң км. Космикалык корабль жер шарын бир жарым саатта айланып чыга

алат. Бир саатта алтымыш мүнөт бар. Өмүрдүн ар бир секунду кымбат.

Мындагы өз ара байланышта турган (айланага, жер бети, жер шары - анын, айланасынын, жер шарын, бир жарым саат, бир саат, секунд) алгачкы үч сүйлөм, кийинки эки сүйлөм гана текстти түзө алат. Бирок калган өз ара байланышта турган сүйлөмдөрдүн тобу текст боло албайт, анткени алар бири-бири менен маанилик бүтүндүктү түзө алышпайт. «Текст бир максатка багытталган жана прагматикалык милдеттерди камтыган мазмунга ээ, аталышы бар чыгарма болуп саналат» [2:524].

Байланыштуу кепте тексттин тематикалык биримдиги түшүнүгү бар. Ал кептин предмети (айтымдын темасы), айтымдын милдети жана негизги ою менен түз же кыйыр байланышта болот.

Төмөнкү текстти талдайбыз:

«Бир жолу бейкам китеп окуп олтурган элем. Алгыр тигиндейде уктап жаткан тигиптынч. Бир кезде ал кандайдыр бир коопсуздукту сезгендей ашыга үрө турду. Түшүнөн чочудубу деп мен ичимен күлдүм. Жок. Ит чынында эле чөйрөдө «каракчы» келгендей шаштысы кетти. Каңшылай үрдү, корккондон эмес, «бул жакта каракчы жүрөт» дегендей тынчы кетти. Жалбырактуу жаңгак жыгачынын башына карап коркунучтан кабар бергендей». [Т. Сыдыкбеков]

Бул чакан текст 56 сөздөн турат. Негизги тема мааниси боюнча бирдей алгыр, ал, ит деген сөз аркылуу ачылат. Каракчы (тыйын чычкан) деген маани (ал эки жолу кайталанат) ойду улантат. Ит менен байланышкан үрө турду, шаштысы кетти, кыңшылай үрдү, тынчы кетти деген этиш сөздөр жолугат. Баяндоочунун атынан айтылган китеп окуп олтурган элем, ичимен күлдүм деген сөз айкаштары автордун чыгарманын каарманы менен маанилик байланышты, негизги ойду ачууда өзүнүн ролун аткарат. Текстте тематикалык бирдик автордун, иттин жана белгисиз каарман каракчынын тегерегинде ишке ашкан.

Өзүнүн оюн эркин жана байланыштуу бере билүү көнүккөндүктөрүн иштеп чыгуу кыргыз тилине окутуунун бүт системасынын негизги максатынын бири болуп саналат. Бул максатка жетүү тексттин структурасын өздөштүрүү менен байланышкан көндүмдөрдү атайын өнүктүрүүсүз мүмкүн эмес.

Байланыштуу кептин кандай белгилери бар? Ар кандай эле байланыштуу айтым жөнөкөйү же татаалбы негизинен үч өзгөчөлүктөрү: 1) мазмуну; 2) логикалык курулушу; 3) тилдик жабдылышы боюнча мүнөздөлөт. Байланыштуу кептин бул үч өзгөчөлүктөрү үлгү чыгармаларды, тексттерди гана мүнөздөп калбайт. Алар бул же тигил абалында ар бир эле мектеп окуучусунун баяндамасында жана дилбаянында окутуунун бардык баскычтарында бар болот. «Байланыштуу кептин бул өзгөчөлүгү атайын сабактарда билгичтиктер менен көнүккөндүктөрдүн өз ара байланышта болушун калыптандыруу зарылдыгын талап кылат: 1) мазмунду түшүнүү жана аны берүү менен байланышкан билгичтиктер; 2) логикалык билгичтиктер менен көнүккөндүктөр; 3) адабий

кептин нормасына ээ болгон билгичтиктер жана көнүккөндүктөр» [3:120].

Ошондуктан байланыштуу кепти өстүрүү сабактарынын милдеттери жалпы жолунан төмөнкүдөй: 1) Окуучуларды айтымдын мазмунун оңдоп-туюуга үйрөтүү (б.а. текстке ат коё билүү, анын темасын жана негизги оюн таба билүү, тексттин мазмунун бере билүү ж.б.); 2) айтымды логикалык жактан курулушун түзө билүү (б.а. план түзө билүү, айтымдын башталышын жана бүтүшүн аныктай билүү, бир ойдон экинчи бир ойго ырааттуулук менен өтүүгө үйрөтүү ж.б.); 3) айтымдын мазмунуна дал келүүчү тилдик каражаттарды тандоого үйрөтүү.

Байланыштуу кептин билгичтиктери жана көнүккөндүктөрү иш жүзүндө I-IV класстарда эле калыптанган болот. Башталгыч класстарда байланыштуу кепти өстүрүү боюнча тапшырмалар чындыкты түшүнүү жана чыгылдыруу билгичтигине ээ болууга багытталган: сүрөттөрдү пайдалануу менен суроолорго жооп түзүү; картиналар боюнча оозеки жана жазуу жүзүндө сүрөттөө дилбаяндарын түзүү; көргөнү жана укканы боюнча аңгеме куруу; окуган чыгармасы боюнча аңгеме куруу ж.б. Мазмундук багыттагы билгичтиктерди жана көнүккөндүктөрдү калыптандырууда адабий окуу сабактарына чоң маани берилет.

“Байланыштуу кептин логикалык курулушун иштеп чыгуу байланыштуу текстти анализдөө процессинде жүргүзүлөт. Бул милдетти чечүү башталгыч класстарда негизинен анын бөлүктөрүнө ат коюу, жомок, аңгеме, тамсилдеги негизги ойду бөлүп көрсөтүү, план боюнча оозеки баяндама түзүү, сунуш кылынган тексттин аталыштарынын ичинен мазмунуна ылайык келгенин тандоо, тексттин планынын негизинде абзацтарды сактоо менен жазуу баяндамасын түзүү ж.б.” [4:77-82]. Байланыштуу кептин тилдик жабдылышынын көнүккөндүктөрү кыргыз тили сабактарында атайын тапшырмаларды аткаруу процессинде калыптанып отурат: бүтүн бир текстти сүйлөмдөргө ажыратуу, темага ылайык сөздөрдү тандоо, текстте кайталоолорго жол бербөө үчүн мааниси боюнча жакын турган сөздөрдү тандоо, өткөн чакта жазылган сүйлөмдү учур чакта кайра түзүү ж.б. Бул баскычта негизинен үлгү боюнча иштөө, даяр текстти эске тутуу жана кайра түзүү менен байланышкан көнүгүүлөр басымдуу келет. Мындай көнүгүү иштери, эреже катарында, дилбаянга даярдык мезгилинде, өз алдынча чыгармачыл мүнөзүндүгү жумуштардан мурун жүргүзүлөт.

Башталгыч класстардын программасына ылайык I класстан баштап эле балдар өзүнүн тексттин түзө билүүгө, аңгеме, жомок, ыр токууга, сүрөт боюнча сүрөттөө; окуяны баяндап берүү, ар кандай жагдайларга карата өз оюн берүүгө көнүгүшөт. Мыкты кеп үлгүлөрүн эске тутууга, айта билүүгө, ырларды көркөм окууга, айтып берүүгө үйрөнүшөт. Өзүнүн кебин толуктап, оңдоп, сындап туура сүйлөөгө машыгышат.

II класстын окуучулары өздөрүнүн оозеки жана жазуу жүзүндөгү кебине байкоо жүргүзүүгө, текст-

тин бөлүмдөрүн таба билүүгө, текстке ат коюуга, темасын аныктоого үйрөнүшөт. Өзүнүн оюн баяндап айтып жана жазып берүүгө, сүйлөм жана кыска аңгемелерди түзө билүүгө көнүгүшөт.

Ал эми III класстын окуучулары мурун үйрөнгөндөрүнө кошумча текстти бөлүктөргө ажыратууга, аларга ат коюуга, мугалимдин жетекчилиги менен текстке план түзүүгө үйрөнүүнү улантышат. Балдар сөз топторун сүйлөм тизмегинде пайдалана билүүгө, тексттеги эң маанилүү түшүнүктөрдү таба билүүгө; тексттин түзүлүшүн ыраатын аныктоого, даяр текст боюнча баяндама түзүүгө, мазмундуу сүрөт же тема боюнча аңгеме курууга көнүгүшөт. Ошондой эле окуучулар кыска мазмундуу кат жаза билүүгө, кептин үлгүлөрү боюнча өзүнүн текстин түзө билүүгө, иш кагаздары (чакыруу кат, куттуктоо, арыз) менен иштөөгө үйрөнүшөт.

Байланыштуу кеп боюнча мурунку класстарда өздөштүрүлгөн билгичтиктер жана көнүккөндүктөр IV класстын окуучулары окуу-иштиктик кептин өзгөчөлүгүн үйрөнүшөт; текстке карай оозеки өзүнүн кебин түзө билүүгө, текст жана андагы теманын негизги мазмунун табууга көнүгүшөт. Мугалимдин жетекчилиги менен класста, өз алдынча баяндама жана аңгеме түзүүгө; кыска жана толук план боюнча аңгеме жана баяндама курууга машыгышат.

Адабияттар:

1. Исаков Б. Сабат санжырасы. Бишкек: «Мектеп», 1993.
2. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста (Опыт обобщения) // Изв. АН СССР. - Сер. лит и яз. - Т. 36. - 1977. №6.
3. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения. М., 2001.
4. Преемственность и перспективность в обучении языку. Сост. А.Н. Матвеева. М., 1982.

Рецензент: к.пед.н., доцент А.Эшиев